

фесійні відносини, взаємну співпрацю, релігійні організації не виконають свою місію. Тому, гадаю, є надто важливою правильна діяльність релігійних організацій. Ми звикли розглядати місіонерство як суперечку. Якщо погляди двох людей відрізняються, то вважається, що один з них правий, а інший – ні. Ми виходимо з допущення, що розмова про Істину ведеться для того, щоб з'ясувати, хто правий, а хто – ні. Проте ми ніколи не зможемо переконати людину прийняти нашу точку зору, якщо будемо намагатися загнати її в кут. Духовне зростання можливе тільки при спільній співпраці і повазі всіх сторін. Наша мета – не перемога в суперечці, а прагнення познайомити людину з Богом. Тут не допустимо приниження інших, самовихваляння, звеличення своїх поглядів, ідеологічна монополія.

Методи релігійного впливу змінюються в часі. В середні віки ринок ідей був подібний на довгий стіл з християнським володарем начолі. Місіонерство слугувало меті посилення ролі християнства, нагадувало ведення війни. Метою було встановлення нового, християнського панування. Наші брати і сестри, які жили в середні віки, думали, що чим більше буде насильства, тим краще зможуть вони виконати духовну місію.

Наступна епоха, яка називалася епохою Просвіти, звільнила світ від релігії, яка діяла примусом, і на чолі столу ідей поставила розум. При цьому християнству було вказане місце і місіонерство перетворилось в дискусію. Християни почали думати, чим краще вони зможуть довести свою істинність, то тим краще вони виконають свою місію.

Тепер ми живемо в епоху постмодернізму, коли покладатися тільки на розум вважається щонайменше неадекватно і навіть небезпечно. Сталося непередбачене: стіл набув іншої форми. Він став круглим! І тепер за цим столом немає місця для того, щоб хтось грав роль головуючого. Християнству, подібно всім іншим, дозволили повернутися до столу в ролі однієї з багатьох ідей на ринку. Такі зміни відкривають нові можливості. Головне питання, яке світ ставить сьогодні: «Хто може і чи зможе християнство змінити життя на краще».

Суспільство захоплене благочинною діяльністю церков, створенням реабілітаційних центрів, опікою знедоленими, залежними, дітьми сиротами та ін. І в цій діяльності не вирізняються, хто протестант, православний, іудей чи мусульманин. Як протестант, я із захопленням спостерігаю, як сотні сімей Християн віри Євангельської – П'ятидесятників, маючи багато своїх дітей, беруть в свої сім'ї дітей сиріт, зігрівають їх своїм батьківським теплом і спасають їхні душі. Не можна не згадати сильного впливу новітніх церков, коли вони створюють реабілітаційні центри для хімічно залежних людей, піклуються про бідних. Соціальними орієнтованими продовжують бути православні та католицькі церкви, мусульмани.

Всі ці величні справи можуть бути загубленими, якщо хтось з цього букету деномінацій буде заявляти про свою зверхність. Напевно, ті люди, які заявляють про свою благодатність, унікальність автоматично перестають ними бути. Один з богословів сказав: «Наш комплекс зверхності тримає нас внизу». Демонстрація сили, агресивності є ознакою слабкості і неефективності.

Національне єднання, духовне відродження повинно відбуватися на основі діалогу, свободи совісті, рівності в правах і можливостях всіх конфесій.

■ В.БОДАК  
■ Л.ФИЛИПОВИЧ

## МІЖРЕЛІГІЙНИЙ ДІАЛОГ В КУЛЬТУРАХ СВІТУ

Діалог і культура тісно пов'язані між собою. Різноманітні аспекти їх взаємин неодноразово розглядалися культурологами, філософами, релігієзнавцями, богословами, які культуру розуміли як форму спілкування людей різних культур, як форму діалогу, а відповідно діалог поставав як всезагальна основа людського взаєморозуміння. Відтак культура – це сенс, зміст діалогу з приводу існування різних людей. Культура, на думку відомого ідеолога діалогічності культури М.Бахтіна, є там, де є дві (як мінімум) культури, самоусвідомлення яких можливе лише через спілкування, діалог з іншою культурою.

Діалогічне розуміння культури передбачає наявність спілкування як на мікро, так і на макрорівнях (персональному і соціально-історичному), яке можливе в різних формах, зок-

■ **Валентина Бодак**, доктор філософських наук, професор кафедри філософії Дрогобицького педагогічного університету імені І.Франка.

■ **Людмила Филипович**, доктор філософських наук, професор, зав. відділу релігійних процесів в Україні ІФ НАН України.

рема через текст, через внутрішній діалог, в якому спілкування з самим собою постає як розмова з іншим, через зовнішні форми спілкування, коли носіями діалогічних ідей виступають живі люди, інституції. Але зміст і форма такого діалогу закладаються самою архітектонікою культури, її типом. Певним типам культури відповідають і певні типи соціально-ідеологічного спілкування, які характеризуються тими чи іншими світоглядними домінантами, стилем мислення, поведінковою моделлю, моральним імперативом, мовою тощо. Все це в першу чергу стосується діалогу релігій як культурного компендіуму, що формують і своє специфічне розуміння останнього.

Історичне звернення до різних релігій з метою віднайдення там специфічних концептів діалогу від початку було приречене на неуспіх, оскільки про діалог як предмет свого особливого зацікавлення релігійні мислителі задумалися тільки в ХХ ст. Давні релігійні тексти майже не утримують в собі якісь розмірковування щодо діалогу релігій. По каплях потрібно вишукувати там інформацію про ставлення віросповідників до іновірців, розлогі рекомендації щодо дозволу чи заборони на спілкування з ними. Проте стверджувати, що в історії релігій не було усвідомлених спроб означити необхідність спілкування з іновірцями, сформулювати умови, за яких можливе співіснування різних віросповідань, немає підстав. Всі відомі нам Священні писання, якщо не прямо, то опосередковано, закликають до створення таких обставин, за яких не тільки всередині громади, але й за її межами та між собою ці громади будуть взаємно відповідальні за життя її членів. Так звані релігійні писання утверджують Золоте правило, яке найрозуміліше прозвучало в Євангеліє від Матвія: тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви (7:12). Іудеї вважають, що сенс Тори в одному реченні: «Що ненависно тобі, того не роби своєму ближньому», а все інше – лише коментарі. Хоча з історії релігій знаємо, що в практиці конфесійного життя поширеними були певні заборони на спілкування із невірними, а особливо шлюби і спільних дітей в мішаних подружжях. Але ці заборони стосувалися внутрішньокомунного життя, а не життя громад між собою.

На цьому фоні релігії східного походження є ще більш показовими у прийнятті етичних максим. Так, джайнізм закликає своїх послідовників прагнути спілкуватися з усіма творіннями, як із самим собою (Сутракрітанга 1.11.33). В книзі конфуціанства Мен-цзи (VII.A.4) рекомендовано ставитися до інших так само добре, якби ти хотів, щоб ставилися до тебе. «Не варто спілкуватися з іншими так, щоб викликати незадоволення будь-кого» – таке правило вичитуємо в Махабхараті, одному із найдавніших індуських епосів<sup>1</sup>. Будь-яка релігія, крім регуляторних вимог, які забезпечують збалансоване функціонування соціуму, висуває ідеали суспільної злагоди, справедливості. Саме тому релігії всіх народів були і залишаються джерелом прагнення людства до загального щастя і миру.

В релігійних джерелах найбільше закликів ми знайдемо до внутрішньо релігійної єдності (щоб всі були одно, як Ти, Отче в мені, так і я в Тобі [Ів. 18:20-21]; якщо двоє сидять разом і слова між ними – слова Тори, тоді серед них перебуває Шеша [Мішна, Абот 3.2]; тримайтеся за вервь Аллаха всі, і не розділяйтеся, і пам'ятайте милість Аллаха вам, коли ви були ворогами, а Він наблизив ваші серця і ви стали по Його милості братами [Коран 3:98-101]<sup>2</sup>. Але трапляються і звернення до богів з проханням дарувати «злагоди нам із своїми, злагоди із *далекими* (підкр. – авт.) (Атхарваведа 7.52.1-2)<sup>3</sup>. Чи не одним із перших до ворогуючих людей і племен Землі звернувся Бахаулла: «Поверніть обличчя до єдності і дозвольте променям його світла проливатися на вас. Зберіться разом і в ім'я Бога вирішіть використати будь-яке джерело чвар поміж вами»<sup>4</sup>.

Впевненість у можливості досягнути єдності і подолати розбрат в монотеїстичних релігіях будується на вченні, відповідно до якого Бог є Отцем всього людства, а всі люди походять від одних предків. Так, в книзі пророка Малахії (2:1) читаємо: «Чи не один у нас Отець? Чи не один Бог сотворив нас? Чому ми несправедливо поступаємо один щодо іншого, тим самим порушуючи завіти отців наших?».

Іудаїзм утверджував рівність всіх – євреїв та іновірців, чоловіків і жінок, раба чи вільної людини – в тому, що Дух Святий сходить на них залежно від їхніх діянь (Седер Елія Рабба 10)<sup>5</sup>. Релігія євреїв закликала не утискувати прийшлих людей, оскільки й самі євреї були пришельцями в Єгипті. Тому потрібно любити їх, як себе (Левіт 19:33-34). Послання до римлян (2:9-11) засуджує будь-яку людину, яка робить зло як для іудея, так і для елліна, і славить будь-кого, хто чинить добро й іудею, й елліну.

В інших релігіях положення про єдність (як мету діалогу) ґрунтується на тому, що просвітлення, злиття з абсолютною реальністю або здійснення благодаті доступні всім без

<sup>1</sup> Всемирное писание. Сравнительная антология священных текстов. – М., 1995. – С. 95-96.

<sup>2</sup> Там само. – С.143-144.

<sup>3</sup> Там само. – С.144.

<sup>4</sup> Там само. – С.145.

<sup>5</sup> Там само. – С.147.

винятку. В сикхській священній книзі Аді-Грантх (Аса М.1) написано: «Знай, всі люди – вмістилище Божественного Світла, не турбуйся питанням про їх касту, в іншому світі немає ніяких каст»<sup>6</sup>.

У кожній релігії сформовані уявлення про ідеальне суспільство, в якому живе народ Божий за Божими законами рівності і справедливості. Більшість з релігій фіксують наявність причин розбрату, але не уявляють, як їх можна подолати. Апеляція до Бога не підкріплена таким людським зусиллям, як порозуміння через діалог незгодних між собою народів, віросповідань.

Але це – теорія. А ось практика міжрелігійного діалогу наповнена різноманітними сторінками взаємин віруючих різних віросповідань: від глухого мовчазного непомічання, ворожого протистояння до дуже рідких випадків підтримки та порозуміння. Не можна не згадати відомий факт зусиль римської влади щодо зняття напруги між християнами і нехристиянами в IV ст. Саме Міланський едикт 313 року, визнавши права християн на сповідання своєї віри в Бога, створив своєрідний правовий прецедент для міжрелігійного діалогу. Відомо, що більшість середньовічних європейських держав поставали як моноконфесійні країни, в яких не передбачали якісь міжрелігійні дискусії. Вони актуалізуються і стають реальністю з поділом вже існуючої або появою нової релігії. Спілкування між релігіями існувало завжди, тільки раніше, коли були більш менш визначені кордони релігій, міграція населення, а відтак і релігійних традицій, воно не знало такої інтенсивності. Це спілкування носило природний характер і виникало через природну необхідність. В середньовіччі релігії спілкувалися між собою не завжди мирно, особливо в епоху релігійних воєн. До XIX століття потреба у міжрелігійному діалозі не усвідомлювалася як умова для збереження людської культури від кризи і знищення.

Тільки з індустріалізацією суспільства, його глобалізацією постала необхідність не лише усвідомити, а й практично реалізувати діалогічний формат спілкування людей різних культур, віруючих різних релігій. Першими до такого усвідомлення підійшли країни, де релігійне багатоманіття лежало в основі формування цих держав. Це або новотвори, що виникають за імміграційним принципом, або імперії, які прагнули утримати стабільність величезних за площею і різношерстих в етносоціальному плані країн, хоча толерантність і спрямованість на діалог останніх були обмеженими і часто політично спрямованими.

Але необхідність спілкування між релігіями – безпосереднього чи опосередкованого – існувала завжди. Це – важлива умова будь-якого релігієгенезу, оскільки розвиток старої або поява якоїсь нової релігії, як правило, є наслідком взаємодії, зіткнення, знайомства, обміну різноманітних догматичних, богословських, культових систем. Відомо, що християнство виникає в лоні іудаїзму, але при цьому зазнає впливу й інших релігійних традицій, що сикхізм є синтезом індуїзму та ісламу. Але зрозуміло, що всі ці впливи і синтези можливі внаслідок спілкування реальних носіїв певних релігійних поглядів, особливо в ті далекі часи, коли знання про якусь релігію передавалися в усній формі, у формі розповіді і слухання.

До XX ст. цей діалог не був рівноправним, оскільки існувала віросповідна більшість, домінуюча церква, яка визначала, диктувала правила спілкування із іншими релігіями. Діалог для домінуючої церкви не потрібний. В ньому більше зацікавлені представники не домінуючих церков, які хотіли б, щоб їх почули, щоб їхні права були так само захищені і гарантовані, як і права більшості. Згода домінуючої церкви вести діалог із меншістю утримує в собі певні ризики, оскільки в результаті спілкування можливе перенавернення (прозелітизм) домінуючої більшості, що вже є загрозою.

Міжрелігійний діалог останнього сторіччя відрізняється від раніше відомих в історії форм спілкування релігій принципово. Віруючі не втягуються у нього зовнішніми обставинами. Останні, без сумніву, визначають напрями цих діалогів, але віруючі самі свідомо йдуть на організацію таких діалогів, оскільки розуміють їх необхідність. Інша відмінність цього діалогу від «класичного» полягає в тому, що метою його учасників є не стільки навертання іновірців у свою віру, скільки власна адаптація до інорелігійної свідомості<sup>7</sup>.

Початок сучасного міжрелігійного діалогу обґрунтовано пов'язують з організованим у 1893 р. *Всесвітнім парламентом релігій* у Чикаго, серед учасників якого були ліберальні християни, східні місіонери, зокрема від дзен-буддизму Шаке Соен і від веданти Свамі Вівекананда. Саме останній запропонував нову платформу діалогу: усі релігії однаково ціннісні на шляху до Реального. Не всі однаково позитивно відреагували на таку тезу, оскільки висновок, що виходив із східної ідеї ототожнення «я» з Абсолютом, звільняє індивіда від почуття залежності від надприродних сил і від поняття гріха. Але насіння но-

<sup>6</sup> Всемирное писание. Сравнительная антология священных текстов. – М., 1995. – С.148.

<sup>7</sup> Шохин В. Диалог религий: идеология и практика Альфа и омега. – 1999. – №1 (12).

вої, «діалогічної» свідомості були посіяні, і вже за кілька років опісля в Америці були створені перші ведантийські товариства, а пізніше – товариство дзен-буддистське.

На початку ХХ століття у ідеології багатьох церков поширилися універсалістські ідеї спільності всіх релігій, першопочатків релігійної віри всіх людей тощо. Це зродило думки про можливість об'єднати всі релігії, для чого необхідно спільно працювати їхнім представникам «заради морального підйому світу». Було створено декілька організацій, які активно пропагували «універсальні елементи» у всіх релігіях (Міжнародна рада унітаріанських мислителів і діячів, Релігійний союз людства, Міжнародна місіонерська рада християн і індуїстів, «Оксфордська група» тощо).

Успіх діалогу релігій у післявоєнну епоху релігієзнавці вбачають у декількох факторах: розширення контактів між християнами і нехристиянами; криза світової колоніальної системи, що спричинювала і обумовлювала нерівноправність і в міжрелігійних відносинах; відродження східних релігій, а також «внутрішні процеси» у християнстві, насамперед у вигляді широкого відкидання (глибинного чи, принаймні, декларативного) «авторитарної підстави релігії» у будь-якому його виді. Висловлювали ідеї про те, що «наступить нова ера в історії людства, коли релігії прийдуть до справжньої толерантності і співробітництва заради людства. Готувати шляхи цієї віри — одна з кращих надій, зв'язаних з науковим вивченням релігії». У 1960 р. ця мрія почала матеріалізуватися, коли з ініціативи «простої американки» Джудит Холлістер була заснована міжнародна організація «Храм розуміння», підтримана одночасно Далай-ламою, Іоанном ХХІІІ, американським католиком Томасом Мертоном, Джавахарлалом Неру й Альбертом Швейцером. «Храм розуміння» став одним із засновників *Глобального форуму духовних і парламентських лідерів за виживання людства* і згодом організував *Північноамериканську міжнародну асоціацію*, що об'єднала 125 міжрелігійних груп США і Канади, а також проведення конференцій «міжрелігійних мереж» у Латинській Америці та на Близькому Сході.

Починаючи з 1960-х років саме слово «діалог» у зв'язку з міжрелігійними відносинами входить у моду серед ліберального крила католиків і протестантів, а також серед християн третього світу. Правда, консервативні релігійні кола цей термін не прийняли, оскільки в ньому релігії нібито зрівнюються, принаймні, недостатньо есплікуються пріоритети християнства. Однак у суперечках із приводу даного термін істотна перевага лібералам над консерваторами була забезпечена документами ІІ Ватиканського собору (1962–1965), у яких термін одержав однозначну легітимізацію. У декларації «Про відношення Церкви до нехристиянських релігій» і в ряді інших офіційних текстів вказувалося, що християни «через діалог і співробітництво з послідовниками інших релігій» мають визнавати і зберігати духовні і моральні цінності інерелігійних культур, що вони «можуть пізнати за допомогою широго і терплячого діалогу, які скарби милостивий Бог розподілив серед народів землі» (порівн. *Nostra aetate* 2; *Ad gentes* 2.11).

Роль ІІ Ватиканського Собору Католицької церкви для заохочення до розвитку міжрелігійного діалогу важко переоцінити. Був навіть створений спеціальний Секретаріат з нехристиянських релігій, який згодом змінив свою назву на Раду з питань міжрелігійного діалогу. Активно діючи, Папська Рада з питань міжрелігійного діалогу вперше почала практикувати привітання із релігійними святами представників інших релігій, організувати різноманітні конференції, зустрічі. В подальшому на основі двох фундаментальних документів РКЦ «Про ставлення Церкви до послідовників інших релігій. Діалог і місія» (1984) та «Діалог і проголошення» (1991) сформувався навіть вчення Церкви про діалог.

Починаючи з 1970 р., у діалог релігій активно включається *Всесвітня Рада Церков* під головуванням доктора Юджина Блейка, який вперше зібрав в Лівані представників християнства, ісламу, індуїзму і буддизму. Керівництво Ради звернулося до учасників конференції «Храму взаєморозуміння» із заявою, в якій закликала глав всіх релігій до об'єднання. Жодний релігійний лідер відкрито не відмовився від запропонованих ідей, що говорить про надзвичайну популярність діалогу на той час.

1960-і—1970-і роки були «формаційною епохою» міжрелігійного діалогу. Саме тоді були прокреслені й основні його форми — спільні конференції представників основних світових релігій і двосторонні «консультації» окремих учасників «форуму релігій» — і основні рушійні сили у вигляді Всесвітньої Ради Церков, католицького аджорнаменто і позаконфесійних організацій типу «Храму розуміння» з його «проектами створення всесвітнього співтовариства релігій».

До початку 90-х років активність в сфері міжрелігійного діалогу помітно знизилася, що пояснюється багатьма причинами. Той етап був практично лише розкриттям і розвитком цілком вже сформованих тенденцій. Можна відзначити тому лише два моменти еволюції цього вже сформованого релігійного руху. У діалозі релігій розрізняються зустрічі релігій, що вважаються світовими: християнства, іудаїзму, ісламу, індуїзму і буддизму, і трьох

перших — релігій монотеїстичних. Важко сказати, який саме з цих двох діалогів був більш успішним, але досвід міжрелігійного спілкування набули всі.

На більш езотеричному рівні діалог релігій трансформується в цілу «релігію діалогу», у якій міфу про єдиного Бога різних релігій відповідає свій «екуменічний» ритуал, що виражається в тому, що учасники цих «діалогічних містерій» одночасно моляться на своїх мовах своїм богам. У 1986 р. уже на першій зустрічі релігій за мир в усьому світі в Ассізі, організованій Ватиканом, різним релігіям надавалися католицькі храми. В одному з них на престолі було піднято скульптурне зображення Будди. Не всі сприймають таку нову літургію, яка випливає із відповідної теології діалогу.

Початок 90-х років ХХ ст. збігся із глобальними зрушеннями в світі, особливо політичного їх значення, коли змінилася геополітична карта світу, а в орбіту міжрелігійного діалогу потрапили нові релігії, нові країни, нові народи. Тому діалог про діалог втратив свою актуальність. І перед міжнародними, і міжрелігійними організаціями, перед окремими релігіями та церквами постала проблема переорієнтації своєї діяльності, своїх пріоритетів. Стало зрозуміло, що діалог про Бога, так званий діалог теологічного обміну, коли спеціалісти поглиблюють розуміння релігійного спадку та духовних цінностей інших традицій, не є ефективним. Його не треба переривати, але й не він має визначати успіх взаєморозуміння між релігіями. На перше місце висуваються інші форми діалогу, а саме: діалог життя, діалог дій і діалог релігійного досвіду.

Зараз ситуація кардинально змінюється. Епоха постмодернізму вирівнює всі релігії в їх правах бути представленими в тій чи іншій країні. І хоча, безумовно, ми маємо так звані ісламські чи католицькі країни, буддистські чи протестантські, але тенденція до рівного ставлення суспільства до віруючих різних релігійних преференцій поширюється й утверджується, стає нормою в релігійному житті. Діалог має бути природним, виходити із конкретних реалій. Тому, незважаючи на глобалізованість діалогу взагалі, він є чітко регіоналізованим. В Європі актуалізованим постає діалог більш гомогенний (між християнськими гілками), а в Азії — більш гетерогенний (між буддизмом, індуїзмом, християнством, ісламом і т.ін.), що спричинено кількістю наявних там релігій.

Міжрелігійний діалог все більше стає характерною ознакою всіх культур світу. Тільки пізнавши традиції спілкування один одного, можна сподіватися на порозуміння і утвердження культури злагоди і миру.

■ Л. ВИГОВСЬКИЙ

## ЦЕРКВА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ І УТВЕРДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Однією із суттєвих причин високого рівня соціальної напруги в українській державі є відсутність в ній розвинутих структур громадянського суспільства. Тому за таких умов актуалізується проблема становлення та подальшого розвитку структурних елементів інституцій такого суспільства, які за своєю суттю покликані здійснювати громадський контроль за діяльністю всіх гілок влади. Одним із суттєвих чинників вказаного процесу виступають релігійні інституції та організації. Як показала історія, вони можуть серйозно гальмувати такий процес або ж навпаки — суттєво його прискорювати. Більше того, вони аж ніяк не можуть лишитися осторонь цього процесу, оскільки самі виступають важливою складовою частиною громадянського суспільства.

Варто зазначити, що проблема сутності громадянського суспільства, причин та необхідних умов його формування стали темою дослідження суспільствознавців ще у кінці ХVІІІ століття. В той час таке суспільство розглядалось перш за все як нерелігійна форма контролю за діяльністю секуляризованої держави. Нова форма суспільного контролю за діяльністю держави, започаткована і розвинута на основі активності громадян та їхньої самоорганізації, пізніше отримала назву громадянського суспільства. Такий контроль набув власного розвитку в цивілізованих країнах. На жаль, це й процес об'єктивно не міг бути реалізованим за умов тоталітарної радянської держави. І причина цього лежить на поверхні. Адже вже сама ідея громадянського суспільства про контроль влади з боку прос-

■ Виговський Леонід, д.філос.н., проф., зав. к-ри Хмельницького університету управління та права